

Gods naam in de eerste eeuwen van onze jaartelling

Riemer Roukema

Verschenen in: K. Spronk, R. Roukema, G. van Zanden (red.), *Studies uit de Kamper School opgedragen aan Willem van der Meer*, Bergambacht 2010, 127-134 en op www.riemerroukema.nl.

De apostel Paulus schrijft in zijn brief aan de Filippenzen 2:9 dat God aan Jezus Christus, na hem uit de dood te hebben verhoogd, de naam geschonken heeft die iedere naam te boven gaat. Volgens de meeste commentaren doelt Paulus hier op de Godsnaam JHWH.¹ Deze opvatting wordt bevestigd door hetgeen hij even daarna schrijft, dat iedere tong zal erkennen dat Jezus Christus Heer is, tot eer van God de Vader (Filip. 2:11). ‘Heer’ (*Kurios*, de vertaling van *Adonai*) was in die tijd immers een gangbare weergave van de naam JHWH, zoals onder meer blijkt uit de Septuaginta en uit tal van nieuwtestamentische teksten.

Het gaat mij er nu niet om of deze zinsneden afkomstig zijn uit een oudere hymne die door Paulus geciteerd zou worden, zoals vaak wordt verondersteld.² In deze bijdrage ter gelegenheid van het afscheid van onze gewaardeerde collega Willem van der Meer wil ik enkele teksten naar voren halen waaruit blijkt hoe de Godsnaam die volgens Paulus aan de verhoogde Christus is toebedeeld in de eerste eeuwen van onze jaartelling bekend was en werd uitgesproken. Hoewel naar mijn inzicht Jezus in het Nieuwe Testament wel vaker met JHWH wordt geïdentificeerd,³ komen voor het volgende overzicht over het gebruik en de uitspraak van die naam geen nieuwtestamentische teksten in aanmerking. Hoewel ik naar enkele secundaire studies zal verwijzen, zal ik mij voornamelijk beperken tot het presenteren van primaire teksten.⁴

In zijn mooie boek *The Sages. Their Concepts and Beliefs* geeft Ephraim Urbach een goed gedocumenteerd overzicht van het gebruik van Gods naam en de grote terughoudendheid dienaangaande in het vroege jodendom.⁵ Opmerkelijk is dat waar de Hebreeuwse tekst van Leviticus 24:16 luidt: ‘Wie de naam van JHWH vervloekt, moet ter dood gebracht worden’, de Septuaginta leest: ‘Wie de naam van de Heer *noemt*, moet ter dood gebracht worden’. Hieruit blijkt de zojuist genoemde grote terughoudendheid in het noemen van de naam van God. In die lijn schrijft Flavius Josephus, in een passage over Gods openbaring van zijn naam aan Mozes: ‘waarover het mij niet geoorloofd is te spreken’.⁶ Philo van Alexandrië schrijft met groot ontzag over de vierletterige naam die volgens hem op het gouden plaatje op het kleed van de hogepriester was gegrift. Overigens wijkt deze traditie, die ook voorkomt in Aristeas’ brief over het ontstaan van de Septuaginta,⁷ enigszins af van de Hebreeuwse Bijbel,

¹ Zo bijvoorbeeld G.D. Fee, *Paul's Letter to the Philippians* (NICNT), Grand Rapids MI 1995, 222.

² Fee, *Philippians*, 192-194, legt uit waarom hij ‘considerable doubts’ heeft over deze opvatting.

³ Zie R. Roukema, *Jezus, de gnosis en het dogma*, Zoetermeer 2007, 40-42; 47-51; 54; 57-60; 63-66.

⁴ Instructief is: D.E. Aune, ‘Iao’, *Reallexikon für Antike und Christentum* 17, Stuttgart 1996, 1-12; G.H. van Kooten, ‘Moses/Musaeus/Mochos and his God Yahweh, Iao, and Sabaoth, Seen from a Graeco-Roman Perspective’, in idem (ed.), *The Revelation of the Name YHWH to Moses. Perspectives from Judaism, the Pagan Graeco-Roman World, and Early Christianity* (Themes in Biblical Narrative 9), Leiden – Boston 2006, 107-138. De studie van G. Howard, ‘The Tetragram and the New Testament’, *Journal of Biblical Studies* 96 (1977), 63-83, is al te hypothetisch en wordt in feite weerlegd door A. Pietersma, ‘Kyrios or Tetragram: a new quest for the original Septuagint’, in A. Pietersma, C. Cox (eds), *De Septuaginta. Studies in Honour of John William Wevers on his sixty-fifth birthday*, Mississauga 1984, 85-101, ook al verwijst Pietersma niet naar dit artikel van Howard.

⁵ E.E. Urbach, *The Sages. Their Concepts and Beliefs* (vertaald uit het Hebreeuws door I. Abrahams), Cambridge Mass. – London 1987, 124-134.

⁶ *Joodse Oudheden* II, 276 (Loeb Classical Library 242).

⁷ Aristeas, *Aan Philocrates* 98 (ed. H.S.J. Thackeray, in H.B. Swete, *An Introduction to the Old Testament in*

want die meldt in Exodus 28:36 dat op dit plaatje staat: ‘heilig voor JHWH’. De Septuaginta leest hier ‘heiligheid van de Heer’.⁸ Volgens Philo mogen alleen zij wier oren en tong door de Wijsheid gereinigd zijn deze op het plaatje gegrifte naam uitspreken en horen, en dit alleen in het heiligdom en nergens anders.⁹ Dit wordt bevestigd door rabbijnse teksten waar is te lezen dat priesters de Godsnaam alleen mochten uitspreken bij het geven van de zegen in de tempel, en dat de hogepriester de naam tienmaal uitsprak op de Grote Verzoendag, eveneens in de tempel.¹⁰ Het spreekt vanzelf dat de priesters deze voorschriften na de verwoesting van de tempel in het jaar 70 niet meer in acht konden nemen.

De vraag is nu in hoeverre in de eerste eeuwen van onze jaartelling de naam van God in die tijd toch wel werd uitgesproken buiten de door de priesters en rabbijnen aangegeven kaders. Om te beginnen vermeld ik echter een uitzonderlijk papyrusfragment uit de eerste eeuw vóór onze jaartelling, gevonden in grot 4 nabij Qumran, dat Leviticus 4:27-28 in de Septuaginta bevat. Daar wordt de naam van de Heer niet als *Kurios* weergegeven, en evenmin – hetgeen ook wel voorkwam – als JHWH in oud-Hebreeuwse letters,¹¹ maar met de Griekse letters ΙΑΩ, ofwel ΙΑΩ̇.¹² Dit is een afkorting van de Godsnaam, die correspondeert met het element *jahu* in Hebreeuwse namen zoals *elijahu* (Elia) en *n^etanjahu* (Netanja), dat als *jaho* ook voorkomt in de engelnaam Jaho-el¹³. In de eerste eeuw voor onze jaartelling beweert ook de geschiedschrijver Diodorus van Sicilië dat de God van de Joden wordt aangeropen met de naam Ιαδ̇.¹⁴ Uit de eerste eeuwen van de jaartelling zijn er meer getuigenissen van het gebruik van deze vorm van de Godsnaam bekend.

Zo blijkt deze naam in gebruik te zijn geweest bij diverse ‘gnostische’ groeperingen. Omstreeks het jaar 180 schrijft Irenaeus van Lyon uitvoerig over de inzichten en rituelen van ene Marcus, iemand uit de school van Valentinus. In de inwijdingsrite van zijn gemeente moet de wijdeling onder meer zeggen: ‘Ik heb kracht ontvangen en ben vrijgekocht, en ik koop mijn ziel vrij uit deze wereld en uit alles wat daaruit voortkomt in de naam van Ιαδ̇ (’Ιαδ̇), die zijn ziel heeft vrijgekocht tot de verlossing door de levende Christus.’ De omstanders moeten hierop antwoorden: ‘Vrede voor allen op wie deze naam rust.’¹⁵ In Irenaeus’ beschrijving van Marcus komt de naam Ιαδ̇ verder niet voor, zodat onduidelijk is wie hiermee precies is bedoeld. Einar Thomassen bevestigt dat deze naam is afgeleid van het Hebreeuwse tetragrammaton, maar waagt de veronderstelling dat bij Marcus – die veel aandacht schonk aan de betekenis van lettercombinaties – deze naam zou kunnen staan voor ‘Jezus, alfa en omega’ (’Ιησοῦς α καὶ ω).¹⁶ In een andere passage beschrijft Irenaeus het systeem van de Valentiniaan Ptolemaeus. In diens ingewikkelde voorstelling van het begin van de hemelse wereld ging op zeker moment de hemelse Wijsheid op zoek naar het Licht dat haar had verla-

Greek, Cambridge 1902, 536-537).

⁸ Vgl. A. Le Boulluec, P. Sandevor, *L’Exode* (La Bible d’Alexandrie 2), Paris 1989, 292; zij vertalen: ‘chose sainte du Seigneur’.

⁹ *Het leven van Mozes II*, 114; vgl. II, 132; II, 206-208 (Loeb Classical Library 289).

¹⁰ Urbach, *Sages*, 127.

¹¹ Zie hiervoor Swete, *An Introduction to the Old Testament in Greek*, 35-40 en

<http://ccat.sas.upenn.edu/rak/rs/lxxjewpap/tetragram.jpg> (geraadpleegd 23 april 2010); ook A. Pietersma, ‘Kyrios or Tetragram: a new quest for the original Septuagint’, in A. Pietersma, C. Cox (eds), *De Septuaginta. Studies in Honour of John William Wevers on his sixty-fifth birthday*, Mississauga 1984, 85-101.

¹² 4Q120 = pap4QLXXLeviticus-b (Discoveries in the Judaean Desert 9, 174; plate 40); ook op <http://ccat.sas.upenn.edu/rak/lxxjewpap/4QLevB.jpg> (23 april 2010).

¹³ Zie over deze naam: A.A. Orlov, ‘Praxis of the Voice: The Divine Name Traditions in the *Apocalypse of Abraham*’, *Journal of Biblical Studies* 127 (2008), 53-70

¹⁴ *Bibliothek I*, 94, 2 (Loeb Classical Library 279).

¹⁵ *Tegen de ketterijen I*, 21, 3 (Sources Chrétiennes 264).

¹⁶ E. Thomassen, *The Spiritual Seed. The Church of the “Valentinians”*, Leiden – Boston 2006, 371-372. Vgl. voor deze uitleg Irenaeus, *Tegen de ketterijen I*, 16, 6 (Sources Chrétiennes 264) en *Pistis Sophia* 116 (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller 45 [13]).

ten, maar zij werd tegengehouden door Horus, de Grens. Toen Horus zich tegen de Wijsheid verzette, zei hij: ‘Iaô’, waaruit volgens Ptolemaeus de naam Iaô is ontstaan.¹⁷

In andere getuigenissen over gnostische geloofsvoorstellingen is Iaô een van de engelmachten die gesteld zijn over de planeten en die zielen die na hun aardse leven willen opstijgen naar hun oorsprong in het bovenhemelse licht moeten zien tegen te houden. Iaô is daar een macht in dienst van de minderwaardige demiurg Jaldabaôth, de Schepper van de materiële wereld. In het systeem van de Ophieten zoals Irenaeus dat beschreven heeft is Iaô de tweede na Jaldabaôth.¹⁸ Deze informatie wordt omstreeks 248 bevestigd door Origenes.¹⁹ Als een van de andere voorbeelden van het gebruik van de naam Iaô door gnostici is het *Geheime Boek van Johannes* te noemen, dat halverwege de tweede eeuw ontstaan kan zijn. Dit werk is in de Gnostische Codex van Berlijn en in de geschriften van Nag Hammadi in viervoud in het Koptisch bewaard gebleven. Jaldabaôth, daar ook Saklas (‘dwaas’, naar het Aramese *sakla*) genoemd, stelt volgens deze mythe zeven koningen over de zeven hemelsferen aan. Van hen is Iaô de vierde, de middelste dus, en aan hem wordt een slangengezicht met zeven koppen toegeschreven.²⁰

Voorts komt de naam Iaô regelmatig voor in magische boeken uit Egypte, waar er een grote kracht aan wordt toegeschreven. Uit de incidentele verwantschap met gnostische boeken blijkt dat er contact moet zijn geweest tussen groeperingen die in de huidige terminologie ‘gnostisch’ worden genoemd en Egyptische magiërs. Een traditie die doet denken aan Irenaeus’ beschrijving van Ptolemaeus’ overtuigingen is te vinden in het *Achtste Boek van Mozes*, dat blijkens het opschrift handelt ‘over de heilige naam’, en dat ook als titel heeft *De Monade* (‘de eenheid’).²¹ Daar wordt in het Grieks beschreven dat toen God in het begin zevenmaal lachte, er zeven goden ontstonden die de wereld omvatten. Bij de zevende lach ontstond Psychê. Toen God Psychê zag, siste hij en bracht de aarde de Pythische slang voort die alles van te voren weet. Toen God van die slang schrok, verscheen een gewapende gestalte. Ook van hem schrok God, omdat de aarde een god leek te hebben voortgebracht die sterker was dan hijzelf. Hij keek naar de aarde beneden en riep ‘Iaô’. Uit die roep ontstond de god die de Heer van de gehele wereld is.²² In een andere versie van dit boek wordt na de uitroep ‘Iaô’ gezegd: ‘en alles stond vast, en er verscheen een grote, zeer grote god die tot aanzijn riep wat er tevoren in de wereld was en wat er er zal zijn. En onder de machten van de lucht was er geen wanorde meer’.²³

Een ander geschrift bevat in een mengeling van Grieks en Koptisch een gebed dat diende om demonen uit te drijven; de betekenis van sommige Koptische woorden is overigens onzeker. De aangeropen namen wekken sterk de indruk dat het gebed door christenen is geformuleerd, maar gezien de magische, syncretistische context waarin het is overgeleverd zal het ook door anderen zijn aangewend. Het begin luidt: ‘Gegroet, God van Abraham, gegroet, God van Isaak, gegroet, God van Jakob, Jezus Christus, Heilige Geest, Zoon van de Vader, die boven²⁴ de Zeven staat, die in de Zeven is. Breng Iaô Sabaôth, laat uw kracht uit NN te voorschijn komen, tot u deze onreine demon, deze Satan die in hem is, uitdrijft.’²⁵ Een spreuk

¹⁷ *Tegen de ketterijen* I, 4, 1 (Sources Chrétiennes 264).

¹⁸ *Tegen de ketterijen* I, 30, 5 (Sources Chrétiennes 264).

¹⁹ *Tegen Celsus* VI, 31-32 (Sources Chrétiennes 147).

²⁰ Vertaling in R. van den Broek, *De taal van de Gnosis. Gnostische teksten uit Nag Hammadi*, Baarn 1986, 45-46; ed. M. Waldstein, F. Wisse, *The Apocryphon of John* (Nag Hammadi and Manichaean Studies 33), Leiden etc. 1995, 70-71; 74-75 (in twee van de vier manuscripten).

²¹ K. Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae. Die Griechischen Zauberpapyri* II, München – Leipzig 2001², 87-131 (PGM XIII).

²² *Achtste boek van Mozes* (PGM XIII), 192-206 (Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae* II, 97).

²³ *Achtste boek van Mozes* (PGM XIII), 539-542 (Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae* II, 113).

²⁴ Dit kan eventueel ook worden vertaald met ‘onder’!

²⁵ K. Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae. Die Griechischen Zauberpapyri* I, München – Leipzig 2001², 114

op een amulet begint met de namen Iaô Sabaôth Adônai, waarop enkele toverwoorden volgen, en gaat aldus in het Grieks verder: ‘Behoedt NN, zoon van NN, voor iedere bedreiging, zowel van een boze droom als van alle machten in de lucht, bij de grote, roemrijke naam van Abraham’ – waarop weer andere toverwoorden volgen.²⁶ Waarschijnlijk heeft deze spreuk een joodse herkomst. Twee andere amuletten bevatten de volgende Griekse teksten: ‘Grote [God] van de hemel, u die de wereld rondwendt, u die de God Iaô bent, Heer, Albeheerser, Ablanathalaabla, geef, geef mij dat ik in dit amulet de naam van de grote God ontvang, en behoed mij voor alle kwaad, mij die gebaard werd door NN en door NN werd verwekt.’²⁷ En: ‘Hôr, Hôr, Elôî, Adônai, Iaô, Sabaôth, Michaël, Jezus Christus: help ons en dit huis. Amen.’²⁸ Men geloofde dat hoe meer goddelijke namen er werden genoemd, er des te meer kans was dat het amulet effectief tegen kwade invloeden beschermd.

In een inscriptie op een zegelsteen (een ‘gem’ of ‘gemme’) staat een man met een schaap over zijn schouders, omringd door twaalf personen die hem groeten. Boven zijn hoofd staat in spiegelschrift in Griekse letters IAÔ, en naast zijn benen HO ÔN ICHTHUS; *ho ôn*, ‘de zijnde’ ofwel ‘hij die is’, is in Exodus 3:14 in de Septuaginta de uitleg van de naam van God, en *ichthus* is in het vroege christendom de afkorting van ‘Jezus Christus, Gods Zoon, Redder’. Zo duidt zowel de man met het schaap als de afkorting Ichthus op Jezus Christus, de goede herder.²⁹ Dat hij wordt genoemd met de Godsnaam Iaô doet denken aan Filippenzen 2:9. Zulke zegenstenen dienden vaak als amulet. Het is niet nodig te veronderstellen dat deze steen een gnostische herkomst heeft; het is goed mogelijk dat een ‘katholiek’ christen hem heeft gedragen.³⁰

Desondanks komt de naam Iaô in geschriften van ‘katholieke’ auteurs uit die tijd slechts hoogst zelden voor, afgezien van hun beschrijvingen van gnostische overtuigingen. Origenes verklaart terloops dat de naam Jeremia ‘verhoging (van) Iaô’ betekent.³¹ Hieronymus noemt, aan het einde van de vierde eeuw, de vier letters *jod*, *he*, *vau* en *he*, en zegt dat deze naam als Iaho kan worden gelezen, maar dat hij voor de Joden als onuitsprekelijk geldt.³² In de vijfde eeuw vermeldt Theodoretus, de bisschop van Cyrus in Syrië, de uitleg dat de naam Jezus betekent ‘gave (van) Iaô, dat wil zeggen, van de God die is’.³³

In de eerste eeuwen van de jaartelling is de naam van God niet alleen in de vorm Iaô overgeleverd, maar soms ook in andere vormen. Het *Geheime boek van Johannes* bevat een pesterige versie van het oudtestamentische verhaal van de geboorte van Kaïn en Abel. Er wordt verteld dat Jaldabaôth in het aardse paradijs de maagd aan Adams zijde zag en in zijn onbezonnenheid twee zonen bij haar verwekte: Iaue (IAYE of IAOPYAI, beide uit te spreken als Jawe) en Elôîm. In de Koptische handschriften staat boven de naam Iaue steeds een streep, hetgeen betekent dat deze als een *nomen sacrum*, een heilige naam wordt beschouwd. Boven Elôîm staat soms wel en soms niet een streep. Van de een wordt gezegd dat hij het gezicht van een beer heeft, en van de ander dat hij het gezicht van een kat heeft, en de een heet

(PGM IV, 1227-1240). De moeilijkheden van de Koptische tekst worden besproken door Th. Hopfner, *Griechisch-ägyptischer Offenbarungszauber*, Leipzig 1921, heruitgave Amsterdam 1974, § 710 (p. 435-437).

²⁶ Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae* II, 14 (PGM VII, 311-316).

²⁷ Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae* II, 203 (P LXXI).

²⁸ Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae* II, 214 (P 6a).

²⁹ Zie H. Leclercq, ‘Gemmes’, in *Dictionnaire d’archéologie et de liturgie chrétiennes* 6, 1, Paris 1924, 839 (nr. 5054); voor andere vroegchristelijke afbeeldingen van de goede herder zie E. van den Brink, *Van Romeins tot Romaans. Kunstgeschiedenis van Europa van 200 tot 1200*, Zoetermeer 2000, 14-19; 22-23.

³⁰ Vgl. A. Provoost, *De eerste christenen. Hun denken en doen*, Leuven – Kampen 2009, 134, die de steen zeer vroeg dateert: omstreeks het jaar 150.

³¹ *Commentaar op het Evangelie van Johannes* II, 7 (Sources Chrétiennes 120).

³² *Korte commentaren op de Psalmen* 8 (Corpus Christianorum Series Latina 72, 191).

³³ *Vragen over 1 Kronieken* 9 (Patrologia Graeca 80, 805BC).

rechtvaardig en de ander onrechtvaardig, maar de handschriften variëren in het toeschrijven van deze eigenschappen aan de beide namen. Ook de gangbare namen van deze twee zonen, Kaïn en Abel, worden vermeld.³⁴

In magische teksten komen meermalen vormen voor die aan de langere Godsnaam doen denken. Zo bijvoorbeeld: ‘Ik bezweer je bij de God van de Hebreëen, Jezus Iaba Iaê’, waarop andere namen en toverwoorden volgen.³⁵ Ook klinkt de naam ‘Iaô ouêi’ of ‘Iaô ouê’, hetgeen de uitspraak Jawê dicht nadert.³⁶

Van een heel andere orde is de passage die Clemens van Alexandrië omstreeks 200 aan de Godsnaam wijdt. In zijn *Stromateis* noemt hij ‘de mystieke vierletterige naam’ die werd gedragen door de Israëlitische hogepriesters die als enigen het heiligdom mochten binnengaan. Hij vermeldt ook de uitspraak, maar de handschriften die er van deze passage bewaard gebleven zijn stemmen niet geheel overeen. Volgens het belangrijkste handschrift, de Codex Laurentianus V 3 uit de elfde eeuw (L), luidde de naam Iaou (ἰαού), maar andere tekstgetuigen, die door de uitgevers onbegrijpelijkerwijs niet precies worden geïdentificeerd, geven vormen die moeten worden uitgesproken als Iawe (ἰὰ οὐὰι, ἰὰ οὐὲ of ἰαοῦε).³⁷ In de moderne edities is gekozen voor Iaoue (Ἰαουε) met een streep erboven. Clemens verklaart de Godsnaam als ‘hij die is en zal zijn’. Enkele decennia later verklaart Origenes in zijn uitleg van Psalm 2 dat waar de Joden Adônai lezen, er in de tekst Iaê (Ἰαή) staat.³⁸ Elders verwijst hij wel naar het ‘tetragrammaton’, maar geeft hij de uitspraak niet.³⁹ In de vierde eeuw noemt Epiphanius, de bisschop van Salamis op Cyprus, als Godsnamen bij de ketteren onder meer Ia, Adônai en Iabe (Ἰαβέ), waarvan de laatste naam ongeveer als Jawe zal moeten worden uitgesproken. Epiphanius verklaart deze naam als ‘hij die was en is, de altijd Zijnde’.⁴⁰ Theodoretus van Cyrus schrijft dat de Samaritanen God Iabe (Ἰαβέ of Ἰαβαί) noemen, en de Joden Aia (Αιά), hetgeen hij verklaart als ‘de Zijnde’ ofwel ‘hij die is’.⁴¹

Uit dit overzicht kunnen we concluderen dat de naam van God, die Joden slechts zelden of niet mochten uitspreken, in feite in verschillende vormen wel bekend was. In gnostische teksten was Iaô of Iaue een lagere godheid, terwijl in magische voorschriften aan deze namen een krachtige werking werd toegekend. Tegen deze achtergrond is het opvallend dat de gezaghebbende auteurs van de vroege ‘katholieke’ kerk evenals de Joodse rabbijnen uiterst terughoudend waren in het gebruik van de Godsnaam. Voor zover de uitspraak van de naam van God bij kerkvaders voorkomt, is dat in informatieve zin, maar niet in gebeden of bezweringen. Wel kwamen we de naam Iaô tegen in een christelijke exorcistische tekst en op een zegelsteen als aanduiding van Jezus. In de praktijk zullen christenen de Godsnaam dus toch wel eens gebruikt hebben.

Ik besluit met een geheimzinnige tekst uit het derde-eeuwse Valentinaanse, in het Koptisch overgeleverde *Evangelie van Filippus*. Het begin daarvan kan misschien in zekere

³⁴ Vertaling van de versie van de Berlijnse Gnostische Codex in Van den Broek, *De taal van de Gnosis*, 51-52; de vier versies in Nag Hammadi and Manichaean Studies 33, 136-141.

³⁵ Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae* I, 170 (PGM IV, 3019-3021).

³⁶ Bijv. Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae* I, 196 (PGM IV, 469; 473).

³⁷ *Stromateis* V, 34, 4-5; het meest uitvoerige, maar toch niet volledig verklaarde kritische apparaat staat in de uitgave van O. Stählin, L. Früchtel, U. Treu, *Clemens Alexandrinus II. Stromata Buch I-VI* (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller 52), Berlin 1985⁴, 348 (zie ook Sources Chrétiennes 278-279). A. Le Boulluec (Sources Chrétiennes 279, 140-141) identificeert een van de tekstgetuigen (ἰὰ οὐὰι) als Nicephorus’ uitgave van de catenen over de Octateuch (van 1772).

³⁸ *Selecta in Psalmos* 2, 3 (Patrologia Graeca 12, 1104AB).

³⁹ *Preken over Numeri* 14, 1 (Sources Chrétiennes 442).

⁴⁰ *Panarion* 40, 5, 8-10 (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller 31).

⁴¹ *Vragen over Exodus* 7, 15 (Patrologia Graeca 80, 244B) en *Overzicht van ketterse verzinsels* 5, 3 (Patrologia Graeca 83, 459-460A).

zin worden opgevat als een commentaar bij Filippenzen 2:9, dat tevens aansluit bij de traditie de Godsnaam niet uit te spreken:

Eén enkele naam wordt in de wereld niet uitgesproken: de naam die de Vader aan de Zoon heeft gegeven. Hij – de naam van de Vader – is boven alle (namen) verheven. Want de Zoon zou niet tot Vader zijn geworden als hij zich niet had bekleed met de naam van de Vader. Zij die deze naam hebben, kennen hem, maar zeggen hem niet. Maar zij die hem niet hebben, kennen hem niet.⁴²

Mocht het juist zijn dat deze passage verwijst naar de naam Iaô of een andere vorm van de naam JHWH, dan zou hieruit blijken dat niet alle Valentinianen hiermee even vrijmoedig omgingen als de genoemde leraren Marcus en Ptolemaeus. Maar vermoedelijk werd deze naam in het mondelinge onderricht wel degelijk meegedeeld. De naam wordt volgens deze tekst immers *in de wereld* niet uitgesproken, en wie de ware gnosis had ontvangen, beschouwde zich niet meer als behorend tot de materiële wereld.

⁴² *Evangelie van Filippus* 12 (Nag Hammadi Studies 20, 146-147).